

RYSZARD SAJKOWSKI

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski

GENIUS AUGUSTI

Charakter kultu geniusza w okresie Republiki

W okresie Republiki sądzono, iż *genius* odnosi się do zewnętrznej, przewodniej mocy (*numen*) rodziny, jej prokreacyjnej siły, nade wszystko zaś żyjącego „ducha” *pater familias*. Geniusz był więc boskim elementem, mocą, która przejawiała się w płodności i czujności zarazem. Umożliwiała ona kontynuację *gens* oraz przekazywanie *numen* rodziny kolejnym pokoleniom¹. Wyróżniano także inne kategorie geniuszów, m.in. geniuszy zbiorowości (np. *genius populi Romani*, *genius Urbis Romae*) oraz geniuszy miejsca². Jeszcze w okresie Republiki pojawiła się inna koncepcja geniusza, widząca w nim ducha opiekuńczego każdego mężczyzny. Idea ta ukształtowała się prawdopodobnie pod wpływem greckim, przy czym wzorowano się być może na dobrym duchu opiekuńczym — *agathos daimon*³. Pewna niejasność pojawia się w momencie,

¹ Zob. K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, Handbuch der Altertumswissenschaft V. 4, München 1960, s. 240, 332; G. Dumézil, *La religion romaine archaïque suivi d'un appendice sur la religion des Étrusques*, Paris 1966, s. 350—357; D. G. Orr, *Roman Domestic Religion: The Evidence of the Household Shrines*, ANRW II 16, 2, 1978, s. 1569—1575; A. Rainer, *Das Bild des Augustus auf den frühen Reichsprägungen. Studien zur Vergöttlichung des ersten Prinzeps*, Schriftenreihe der Numismatischen Gesellschaft Speyer Bd. 21, Speyer 1981, s. 129—130; M. Jaczynowska, *Religie świata rzymskiego*, Warszawa 1987, s. 23—24; D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, EPRO 108, vol. 1, 1—2 i II, 1—2, Leiden 1987—1991—1992, s. 382.

² Zob. Dumézil, *La religion*, s. 355—356, 489—491.

³ Por. W. W. Fowler, *The Religious Experience of the Roman People*, London 1922, s. 74; L. R. Taylor, *The Divinity of the Roman Emperor*, American Philological Association 1, Middletown/Connecticut 1931, s. 49—50; R. M. Ogilvie, *The Romans and*

kiedy chcemy ustalić relacje pomiędzy geniuszem a osobą, której on dotyczy. Określenie, iż *genius* jest siłą zewnętrzną w stosunku do danego mężczyzny, nie wyjaśnia nam stopnia jego odrębności. Można bowiem traktować go jako element autonomiczny, a jednak tkwiący w danej jednostce na podobieństwo „ego”. Z kolei ta niezależność geniusza uległaby znacznemu poszerzeniu, jeżeli widzielibyśmy w nim rodzaj anioła stróża lub perskiego frawaszi (*fravashi*)⁴.

Narodziny kultu geniusza Oktawiana Augusta

Przystępując do przedstawienia początków kultu *genius Augusti* należy zaznaczyć, że informacje zawarte w źródłach, a odnoszące się do tego zagadnienia, nie są jednoznaczne. Poważny problem, szczególnie w badaniach nad najwcześniejszym okresem tego kultu, stanowią kwestie terminologiczne. Zasadniczo chodzi tutaj o relacje pomiędzy *numen Augusti*, a *genius Augusti*. Horacy wspomina w *Listach* o składaniu przysięgi na *numen* Augusta⁵. Także w *Pieśniach* poeta pisze o kulcie *numen* Oktawiana⁶. Na przykładzie przysięg składanych na cesarzy żyjących w późniejszym okresie, można stwierdzić, że wraz z upływem czasu terminologia ulega zmianie. *Numen* zostaje zastąpiony przez *genius*⁷. Skłania to do wniosku, że we wczesnym okresie funkcjonowania kultu *genius Augusti*, kwestia nazewnictwa nie była jeszcze ostatecznie rozstrzygnięta. W ten sposób *genius* władcy mógł być czczony jako jego *numen*⁸.

their Gods in the Age of Augustus, New York—London 1969, s. 123; R. Pankiewicz, *Mentalność wczesnorzymskiej rodziny. Kilka uwag wprowadzających*, [w:] *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, Materiały z konferencji naukowej Katedry Wychowania — czerwiec 1993 r., red. J. Jundziłł, Bydgoszcz 1994, s. 31.

⁴ Por. Taylor, *The Divinity*, s. 50; Ogilvie, *The Romans*, s. 123; K. Argetsinger, *Birthday Rituals: Friends and Patrons in Roman Poetry and Cult*, *Classical Antiquity* 11, 1992, s. 185; R. M. Cid López, *El „Genius Augusti” y el culto al emperador. Algunos ejemplos de Occidente*, [w:] *Kongres. Jarandilla de la Vera 1989 — Héroes, semidioses y daimones*, Madrid 1992, przypis 16 ze s. 155.

⁵ Horatius, *Epistulae*, II 1, 16.

⁶ Horat., *Carmina*, IV 5, 31—36.

⁷ Zob. Suetonius, *Caligula*, 27, 3; CIL II 1963=ILS 6088.

⁸ H. Kunckel, *Der römische Genius*, *Mitteilungen des DAI. Römische Abtg. Ergänzungsheft* 20, Mainz am Rhein 1974, s. 22—23; zob. też D. M. Pippidi, *Le „Numen Augusti”*. *Observations sur une forme occidentale du culte impérial*, *REL* 9, 1931, s. 83—111; L. R. Taylor, *The Worship of Augustus in Italy during His Lifetime*, *Transactions of the American Philological Association* 51, 1920, przypis 59 ze s. 132; ead., *Tiberius' „Ovatio” and the „Ara Numinis Augusti”*, *AJPh* 58, 1937, s. 189; ead., *The Divinity*, s. 182, 220, 227.

Nie oznacza to jednak, iż obie te kategorie religijne były identyczne, i że terminy je oznaczające można stosować wymiennie. Boskość wyrażona terminem *genius* ma inny charakter niż ta, która określona była przez słowo *numen*. Drugi z tych terminów ma zresztą szerszy zakres znaczeniowy⁹.

Dotychczas za początek publicznego kultu geniusza Oktawiana powszechnie przyjmowano 30 r. p.n.e. Podstawą do takiego wnioskowania była informacja przekazana przez Kasjusza Diona o przyjętym w tym roku *senatus consultum*, które zobowiązywało obywateli, aby podczas uctw publicznych jak i prywatnych, składali libację zwycięzcy spod Akcjum¹⁰. Jakkolwiek brak jest tutaj wyraźnego określenia, że chodzi o kult *genius*, to jednak przekaz ten stał się podstawą *opinio communis*, iż ofiary były składane geniuszowi Oktawiana¹¹.

Sądzę, że istnieje zbyt dużo niejasności w przekazie Kasjusza Diona, aby dalej podtrzymywać pogląd, iż z publicznym kultem geniusza Oktawiana mamy do czynienia bezpośrednio po bitwie pod Akcjum. Wydaje się, że nie uczczono wówczas *genius* zwycięzcy, lecz jego *numen*. W historii Rzymu możemy się powołać na podobny przypadek dotyczący Mariusza. Po zwycięstwie tego wodza nad Germanami poświęcono mu ofiary płynne czyli *libationes*. Według Plutarcha i Waleriusza Maksymusa w każdym domu w obecności całej rodziny, przy składaniu ofiary z pierwocin jedzenia i napojów, oprócz bogów wymieniano też imię Mariusza¹². Pomimo istniejącej i w tym przypadku

⁹ Por. D. Fishwick, „Genius” and „Numen”, HThR 62, 1969, s. 360–363; id., *The Imperial*, s. 380–387. Zob. też Argetsinger, Birthday, s. 192–193.

¹⁰ Zob. Cassius Dio, LI 19, 7; por. Ovidius, *Fasti*, II 637–638; R. Pettazzoni, *La religione*, [w:] *Augustus. Studi in occasione del bimillenario augusteo*, Ad opera di V. Arangio-Ruiz, G. Cardinali (i inni), Roma 1938, s. 225; H. Hänlein-Schäfer, *Die Ikonographie des Genius Augusti im Kompital- und Hauskult der frühen Kaiserzeit*, [w:] *Subject and ruler: The cult of the ruling power in classical antiquity*. Papers presented at a conference held in the University of Alberta on April 13–15, 1994, to celebrate the 65th anniversary of Duncan Fishwick, ed. by Alastair Small, *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Series Number 17, Ann Arbor 1996, s. 74.

¹¹ Zob. I. S. Ryberg, *Rites of the State Religion in Roman Art*, *Memoirs of the American Academy in Rome* 22, Rome 1955, s. 53–54; F. Taeger, *Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes*, t. 1–2, Stuttgart 1957–1960, t. 2, s. 108, 133; Fishwick, *Genius*, s. 356; id., *The Imperial*, s. 84, 376; Kunckel, *Der römische*, s. 22; Cid López, *El „Genius Augusti”*, s. 147; I. Gradel, *Mamia's Dedication: Emperor and Genius. The Imperial Cult in Italy and the Genius Coloniae in Pompeii*, *Analecta Romana Instituti Danici* 20, 1992, s. 45–46.

¹² Plutarchus, *Marius* 27; por. Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, VIII 15, 7; A. D. Nock, Σύναος Θεός, *Harvard Studies in Classical Philology* 41, 1930, przypis 1 ze s. 1–2 (= A. D. Nock, *Essays on Religion and the Ancient World*,

niejasności¹³, wydaje się, że ofiarę składano *numen* zwycięskiego wodza, albowiem przy tej samej okazji i w podobny sposób uhonorowane zostały *numina* bogów państwowych. Jednolita kategoria boskości (*numen*) została więc uczczona jednakową ofiarą.

Należy także zauważyć, iż generalnie za rządów Oktawiana Augusta kult *genius Augusti* został poprzedzony przez kult *numen Augusti*. Prawdopodobnie nawiązywano tutaj do tradycji okresu Republiki, kiedy to *numen* był powiązany z największymi bogami rzymskiego panteonu, a zarazem z rzeczami uznanymi za boskie, jak np. senat czy *populus Romanus*. *Numen* przejawiał się jako objaw woli boga lub bogów, jego zaś cechami były siła i dynamizm¹⁴. Pojęcie *numen*, w związku z trudnościami, jakie napotymano przy jego definicji, doskonale się nadawało do wykorzystania w kulcie Augusta, szczególnie w pierwszym okresie jego rządów oraz po śmierci i deifikacji. Jeszcze za życia pierwszego princepsa, można było w aktach czci wobec *numen* Augusta widzieć hołd pod adresem *deus Augustus*, albo też ostrożniej zakładać, że cesarz posiada wprawdzie *numen*, jednak sam nie jest z nim tożsamy¹⁵. I to właśnie *numen Augusti* zostało w sposób pewny uczczone oficjalnie specjalnym ołtarzem, dedykowanym w Rzymie prawdopodobnie w 6 r. n.e. przez Tyberiusza. Od tego momentu corocznie cztery największe kolegia miały składać przy nim ofiary¹⁶.

Innym argumentem, jaki można wytoczyć przeciwko uznaniu decyzji senatu o uhonorowaniu Oktawiana w 30 r. p.n.e. za początek kultu jego *geniusza*, jest specyficzny charakter tej kategorii boskości. Zasadniczo *genius* pana domu

---

t. 1, s. 202 – 203); S. Weinstock, *Divus Julius*, Oxford 1971, s. 295; Jaczynowska, *Religie*, s. 100.

¹³ Część badaczy skłonna jest uważać, że ofiary składano ku czci *geniusza* Mariusza, zob. Taylor, *The Divinity*, s. 48; Taeger, *Charisma*, t. 2, s. 42. Pogląd taki nie znajduje jednak według mnie dostatecznego poparcia w źródłach. Nawet gdyby libację poświęcano *geniuszowi* Mariusza, to i tak uhonorowano by w ten sposób jego *numen*, por. Taeger, *Charisma*, t. 2, s. 42.

¹⁴ Zob. H. J. Rose, „*Numen*” and „*Mana*”, *HThR* 44, 1951, s. 109 – 120; A. Alföldi, *Die zwei Lorbeerbäume des Augustus*, *Antiquitas* 14, Bonn 1973, s. 42; W. Pötscher, *Numen*, *Gymnasium* 66, 1959, s. 353 – 374; id., „*Numen*” und „*numen Augusti*”, *ANRW* II 16, 1, 1978, s. 371 – 374; Rainer, *Das Bild*, s. 125; Fishwick, *The Imperial*, s. 383 – 387.

¹⁵ Zob. Alföldi, *Die zwei Lorbeerbäume*, s. 42; Pötscher, „*Numen*” und „*numen Augusti*”, s. 391; Rainer, *Das Bild*, s. 126.

¹⁶ *Fasti Praenestini* – V. Ehrenberg, A. H. M. Jones, *Documents Illustrating the Reigns of Augustus and Tiberius*, Oxford 1955, s. 46 (dalej: EJ); Taylor, *Tiberius' Oration*, s. 185 – 193; F. Bömer, *Der Eid beim Genius des Kaisers*, *Athenaeum* 44, 1966, s. 119 – 121; Alföldi, *Die zwei Lorbeerbäume*, s. 42 – 44; por. D. M. Pippidi, *La date de l'Ara numinis Augusti de Rome*, *REL* 11, 1933, s. 435 – 456; R. T. Scott, *Providentia Aug.*, *Historia* 31, 1982, s. 438 – 441; Cid López, *El „Genius Augusti”*, s. 151.

czczony był przez członków rodziny, niewolników, ewentualnie klientów. Wydaje się, że kult geniusza Augusta mógł przyjąć szerszy zakres dopiero po uzyskaniu przez niego godności najwyższego kapłana, zwłaszcza zaś tytułu „ojca ojczyzny”. Zresztą i wówczas nie przybrał on urzędowego oblicza.

Poczynione wyżej uwagi stanowią też punkt wyjścia do zakwestionowania poglądu, iż już w 13 r. p.n.e. geniusz Augusta został włączony dekretem senatu do kultu państwowego. Opinię taką głosili m.in. T. Mommsen i L. R. Taylor¹⁷. Wydaje się jednak, że kult geniusza Augusta nigdy za życia twórcy pryncypatu nie uzyskał w pełni charakteru oficjalnego. Obrzędy ku jego czci odbywały się za zachętą władz, jednak bez zaangażowania państwowych urzędników i kapłanów¹⁸. Możemy jedynie mówić o jego propagowaniu przez dwór, przy czym propaganda ta, jak to będzie można szerzej odnotować w dalszej części tego artykułu, nakierowana była zasadniczo na niższe warstwy społeczne.

Zasadnicze przemiany w czci oddawanej *genius Augusti* nastąpiły w latach 12–7 r. p.n.e. Wówczas też kult ten przyjął swoją dojrzałą formę. W 12 r. p.n.e. Oktawian August został najwyższym kapłanem (*pontifex maximus*). Każdorazowemu najwyższemu kapłanowi przysługiwało prawo do zamieszkiwania *domus publica na Forum Romanum*. August nie tylko, że zrezygnował z tego przywileju, ale jednocześnie oddał część swojego palatyńskiego domu na potrzeby publiczne. W taki to sposób dom Augusta stał się *domus publica*, natomiast jego pierwotnie prywatny kult domowy przerodził się w kult publiczny. Potwierdzało to też nowy status polityczny princepsa jako najwyższego gospodarza w państwie¹⁹.

W rok po uzyskaniu przez Augusta urzędu najwyższego kapłana, kolonia Narbo wzniosła ołtarz poświęcony *numen Augusti*. Postanowiono przy tej okazji, iż dwa razy do roku, tj. 22–23 września oraz 1–2 stycznia, będą składane w intencji Augusta i jego rodziny ofiary. Ekwici mieli poświęcać zwierzę ofiarne, natomiast koloniści i inni mieszkańcy tego galijskiego ośrodka

¹⁷ Zob. T. Mommsen, *Die Litteraturbriefe des Horaz*, *Hermes* 15, 1880, s. 107–109 (= *Gesammelte Schriften*, t. 7, s. 179–181); Taylor, *The Worship*, s. 124; S. A. Śnieżewski, *Cesarz August w czwartej księdze Pieśni Horacego*, *Filomata* 411, 1992, s. 435–436; id., *Problem boskości Oktawiana – Augusta w poezji augustowskiej*, Kraków 1993, s. 58; por. S. R. F. Price, *The Place of religion: Rome in the early Empire*, *Cambridge Ancient History*² (dalej: CAH²) 10, 1996, s. 840.

¹⁸ Por. Gradel, *Mamiae's*, s. 44–45; Price, *Place*, s. 840. Zob. też E. Beurlier, *Le culte impérial, son histoire et son organisation depuis Auguste jusqu'à Justinien*, Paris 1891, s. 45.

¹⁹ Zob. H. Heinen, *Zur Begründung des römischen Kaiserkultes. Chronologische Uebersicht von 48 v. bis 14 n. Chr.*, *Klio* 11, 1911, przypis 3 ze s. 166; Kunckel, *Der römische*, s. 24; Jaczynowska, *Religie*, s. 112.

– kadzidło i wino²⁰. Zwraca się uwagę, iż te ostatnie ofiary składano w każdym rzymskim domu ku czci geniusza *pater familias*²¹. Pamiętać również należy, iż pierwszym *biduum* uroczycie obchodzonym przez mieszkańców Narbo, są urodziny Augusta, czyli jego *dies natalis*, a więc święto geniusza (*dies genialis*)²². Z kolei Horacy wspomina w *Pieśniach* o poświęcaniu wina dla *numen* Augusta. Poeta porównuje zresztą to uhonorowanie princepsa z czcią oddawaną Kastorowi i Herkulesowi²³. Co prawda we fragmencie tym Horacy nie pisze o geniuszu Augusta, lecz o jego *numen*, to jednak większość badaczy uważa, że honory ofiarowane w tym przypadku *numen Augusti* właściwe były w odniesieniu do *genius Augusti*²⁴.

Warto również zauważyć, iż w tekście Horacego August nie zostaje zestawiony z największymi bóstwami rzymskiego panteonu, lecz z herosami. Są to boscy współpracownicy, do których często odwoływali się zwykli ludzie²⁵. Herkules jest pochodzenia greckiego, o Kastorze natomiast pamięta Grecja (*uti Graecia Castoris... memor*). Daje to podstawę niektórym badaczom do doszukiwania się genezy, przynajmniej pewnych elementów kultu *genius Augusti*, w tradycji hellenistycznej²⁶. Pogląd ten może umacniać też spostrzeżenie, iż

²⁰ CIL XII 4333 = ILS 112 = EJ 100; P. Kneissl, *Entstehung und Bedeutung der Augustalitt. Zur Inschrift der ara Narbonensis* (CIL XII 4333), *Chiron* 10, 1980, s. 294–295. Zob. też Heinen, *Zur Begründung*, przypis 3 ze s. 172–173; W. Wisstrand, *Felicitas imperatoria*, *Studia Graeca et Latina Gothoburgensia* 48, Göteborg 1987, s. 56; Fishwick, *The Imperial*, s. 482, 610.

²¹ Zob. Kunckel, *Der römische*, s. 23. Zob. też Pippidi, *Le „Numen Augusti“*, s. 90; zob. też Beurlier, *Le culte*, s. 44–45, 159. Por. L. R. Taylor, która uważała, że *numen Augusti* należy traktować jako wariant *genius Augusti*, zob. *The Divinity*, s. 282; ead., *Tiberius' „Ovatio“*, s. 189.

²² Por. V. von Gonzenbach, *Genius Augusti – Theos Sebastos*, [w:] *Opuscula K. Kerényi dedicata*, Acta Universitas Stockholmiensis, Studies in Classical Archaeology 5, Stockholm 1968, s. 106; P. Herz, *Kaiserfeste der Prinzipatszeit*, ANRW II 16, 2, 1978, s. 1147 oraz przypis 71 z tej strony; Fishwick, *The Imperial*, s. 482; zob. też M. Torelli, *Typology and Structure of Roman Historical Reliefs*, Jerome lectures 14 th ser., Ann Arbor 1982, s. 74.

²³ Horat., *Carm.* IV 5.33–36; D. Norberg, *La divinité d'Auguste dans la poésie d'Horace*, *Eranos* 44, 1946, s. 397–398; Śnieżewski, *Cesarz August*, s. 435–436.

²⁴ Por. Taylor, *The Divinity*, s. 182, 220; Fishwick, *Genius*, 356–357; id., *The Imperial*, s. 375–376; Kunckel, *Der römische*, s. 23.

²⁵ Kunckel, *Der römische*, s. 23.

²⁶ Por. S. R. F. Price, *Gods and Emperors: the Greek Language of the Roman Imperial Cult*, *JHS* 104, 1984, s. 92.

składana podczas posiłków ofiara płynna ku czci geniusza może być wzorowana na greckich libacjach²⁷.

Reforma rzymskich larariów

Na tle przedstawionych przemian trzeba rozpatrywać przeprowadzoną w 7 r. p.n.e. reformę rzymskich larariów²⁸. W religii rzymskiej obok Larów opiekunów domu znano także *Lares Compitales*, strzegących skrzyżowań dróg i granic posiadłości. W bliżej nam nie znanym czasie ten pierwotnie wiejski kult przeniesiono do Rzymu, gdzie opiekę nad nim roztaczały *collegia compitalicia*. Członkowie tych kolegiów wywodzili się spośród najniższych warstw społecznych, tj. niewolników i wyzwolenców. *Collegia compitalicia* organizowały święta *Lares* skrzyżowań ulic – *Compitalia* oraz troszczyły się o stan larariów. Pod koniec Republiki działalność tych kolegiów ustała²⁹. Ich odrodzenie związane jest z przeprowadzonym w 7 r. p.n.e. nowym podziałem Rzymu na 14 *regiones* i 265 *vici*. Celem tej reformy było utrwalenie nowego porządku społecznego powstałego po wojnach domowych. Przy okazji wyznaczenia nowych granic jednostek administracyjnych stolicy, cesarz polecił odnowić lararia. W każdej z tych kapliczek, obok dwóch Larów umieszczono geniusza Augusta. Doprowadziło to do przekształcenia Larów skrzyżowań w *Lares Augusti*, których przedstawiano jako tańczących młodzieńców, trzymających róg obfitości. Obowiązki kultowe przy larariach pełnili najczęściej czterej wyzwolenci – *magistri* i czterej niewolnicy – *ministri*. Kadencja ich trwała jeden rok. Sprawowane przez nich obrzędy miały spowodować zadomowienie się mieszkańców w ich okręgach (*vici*), a jednocześnie doprowadzić do wzrostu zainteresowania samym kultem, w który włączona została osoba princepsa³⁰.

²⁷ Zob. Taylor, *The Divinity*, s. 264; Gonzenbach, *Genius*, s. 105.

²⁸ Pełny materiał źródłowy dotyczący wprowadzenia kultu Larów Augusta przedstawił G. Niebling w artykule – *Laribus Augustis Magistri Primi. Der Beginn des Compitalkultes der Lares und des Genius Augusti*, *Historia* 5, 1956, s. 303–331. Zob. też Fishwick, *The Imperial*, s. 84–85.

²⁹ Zob. Cass. Dio, LIV 27, 3; J. V. A. Fine, *A note on the compitalia*, *CPh* 27, 1932, s. 268–273; Latte, *Römische*, s. 307; Kunckel, *Der römische*, s. 24; R. E. A. Palmer, *Roman Religion and Roman Empire. Five Essays*, Haney Foundation Series 15, Philadelphia 1974, s. 116–117; D. P. Harmon, *The Family Festivals of Rome*, *ANRW* II 16, 2, 1978, s. 1593–1595; J. H. W. G. Liebeschuetz, *Continuity and Change in Roman Religion*, Oxford 1979, s. 70; Jaczynowska, *Religie*, s. 122; Hänlein-Schäfer, *Die Ikonographie*, s. 76.

³⁰ Plinius Maior, *Historiae naturalis libri*, III 66; Suet., *Div. Aug.*, 30.1, 31.4;

Przy okazji przeprowadzania reformy postanowiono odtąd dekorować posąжки Larów dwa razy do roku, prawdopodobnie 1 maja i 1 sierpnia³¹. Należy tutaj zwrócić uwagę, że już w okresie Republiki *Lares Compitales* mogły być określane jako *Lares augusti*³². Stąd też nowa forma kultu lansowana przez Augusta nie może być traktowana jako niezgodna z tradycją republikańską. Jednak dokonane u progu pryncypatu powiązanie *Lares Compitales* z *genius Augusti* spowodowało, iż od tego czasu były one rozpoznawane jako osobiste lary cesarza³³. Wprowadzenie kultu geniusza Augusta do przydrożnych larariów nie można interpretować jako uznanie w princepsie boga. Mamy natomiast tutaj do czynienia z rozszerzeniem kultu domowego jego geniusza na całe państwo. Należy dostrzec tutaj zarówno elementy religijne jak też społeczne. Oktawian stawał się patronem wszystkich Rzymian. Kliencki charakter tych stosunków wyraźny był przede wszystkim w przypadku przedstawicieli klas niższych – ludności uboższej i niewolników³⁴.

Oprócz ceremonii przy larariach publicznych, mamy też do czynienia z prywatnym kultem geniusza Augusta. Posązek *genius Augusti*, czy *imago principis*, lokowano *inter lares familiares*. *Imago principis* mogło więc w prywatnych larariach zastępować statuetkę geniusza cesarza³⁵. Z praktyką taką

G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, Handbuch der Klassischen Altertums-Wissenschaft V. 4, München 1912, s. 172–174; Pettazzoni, *La religione*, s. 224–225; Bömer, *Der Eid*, s. 106–107; Niebling, *Laribus*, s. 303–331; Kunckel, *Der römische*, s. 24; Liebeschuetz, *Continuity*, s. 70–71; Rainer, *Das Bild*, s. 130–132; J. M. Carter, *Suetonius: Divus Augustus*, Bristol 1982, s. 133, 136; J.-P. Martin, *Providentia deorum: recherches sur certains aspects religieux du pouvoir impérial romaine*, Collection de l'École française de Rome 61, Paris 1982, s. 83–84; Jaczynowska, *Religie*, s. 122; P. Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus*, transl. A. Shapiro, Jerome lectures 16 th ser., Ann Arbor 1988, s. 129–130; Price, *Place*, s. 823–824; por. Gonzenbach, *Genius*, s. 97; D. C. Feeney, *Si licet et fas est: Ovid's „Fasti” and the Problem of Free Speech under the Principate*, [w:] *Roman Poetry and Propaganda in the Age of Augustus*, ed. A. Powell, Bristol 1992, s. 12.

³¹ Zob. Ovid., *Fasti*, V 129, 147; ILS 3612 = EJ 139; Carter, *Suetonius*, s. 136–137.

³² Zob. CIL V 4087 (datacja 59 r. p.n.e.). Por. Palmer, *Roman*, s. 116.

³³ Por. Gradel, *Mamias*, przypis 12 ze s. 56. Sprawą dyskusyjną są natomiast podobieństwa pomiędzy kultem Larów Augusta a organizacją i ceremoniami charakterystycznymi dla kultu Ptolemeusza, zob. w tej kwestii O. Murray, rec. D. B. Thompson, *Ptolemaic oinochoai and portraits in faience: aspects of the ruler – cult*, JHS 96, 1976, s. 218.

³⁴ Por. Kunckel, *Der römische*, s. 24, 27; Liebeschuetz, *Continuity*, s. 69; zob. też Argetsinger, *Birthday*, s. 187–191; Gradel, *Mamias*, s. 47–48.

³⁵ Por. Wissowa, *Religion*, s. 173; Pippidi, *Le „Numen Augusti”*, s. 84; J. M. Santero, *The „Cultores Augusti” and the private worship of the Roman emperor*, Athenaeum 61, 1983, s. 114; T. Pekáry, *Das römische Kaiserbildnis in Staat, Kult und Gesellschaft*,

spotykamy się zazwyczaj w rodzinach, które nie mogły się poszczycić wybitnymi przodkami. W tych domowych wspólnotach August traktowany był jako *pater familias*³⁶. *Lares Augusti* wydawały się w doskonalszy sposób niż Lary zmarłych przodków zabezpieczać pomyślność danej rodziny³⁷. Już w czasach Augusta funkcjonowały zapewne również prywatne kolegia zajmujące się kultem larów bądź *imago* cesarza. Nosiły one nazwy, które lepiej poświadczono są dla okresu późniejszego, takie jak *collegia cultores domus Augustae*, *cultores Larum et imaginum Augusti* czy *cultores domus divinae*. Skupiały wyzwolenców, niewolników oraz innych przedstawicieli klas niższych. Trzeba przyznać, że materiał epigraficzny z okresu twórcy pryncypatu nie udowadnia w wystarczający sposób istnienia tych kolegiów już w tym czasie. Wydaje się jednak, iż inskrypcje z czasów późniejszych, jak też ogólna tendencja rozwojowa kultu Augusta, skłaniają do przyjęcia stanowiska, że wspomniane tutaj kolegia powstały już w okresie jego rządów³⁸. Inny charakter miało natomiast prywatne *lararium* Owidiusza. Poeta spalał kadzidło i kierował słowa modlitwy do wizerunków Augusta, Liwii, Tyberiusza, Germanikusa i Druzusa Młodszeo. Owidiusz nie należał do klas niższych społeczeństwa rzymskiego, również pobudki, jakimi się kierował ustanawiając tę formę kultu należy traktować w sposób szczególny³⁹.

Greckim odpowiednikiem geniusza była Tyche⁴⁰. Jej to, lub *genius Augusti* wschodni królowie państw sprzymierzonych planowali poświęcić dokończoną

---

dargestellt anhand der Schriftquellen, Das römische Herrscherbild III, Berlin 1985, s. 123; R. Turcan, *La promotion du sujet par le culte du souverain*, [w:] *Subject and ruler: The cult of the ruling power in classical antiquity*, s. 56–57.

³⁶ Zob. Horat., *Carm.*, IV 5, 34–35; M. P. Charlesworth, *Some Observations on Ruler – Cult, especially in Rome*, HThR 28, 1935, s. 31; E. Demougeot, *Remarques sur les débuts du culte impérial en Narbonnaise*, *Provence Historique* 18, 1968, s. 57; Santero, *The Cultores*, s. 114.

³⁷ Zob. Palmer, *Roman*, s. 115–116.

³⁸ Por. Taylor, *The Divinity*, s. 220; Santero, *The Cultores*, s. 116–117.

³⁹ Zob. Ovid., *Ex Ponto*, II 8, 1–8, IV 9, 105–111; K. Scott, *Emperor Worship in Ovid*, *Transactions of the American Philological Association* 61, 1930, s. 63, 65, 67; id., *The Significance of Statues in Precious Metals in Emperor Worship*, *Transactions of the American Philological Association* 62, 1931, s. 107; H. G. Niemeyer, *Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser*, *Monumenta Artis Romanae* 7, Berlin 1968, s. 25; Pekáry, *Das römische*, s. 53, 74; D. Fishwick, *Ovid and divus Augustus*, CPh 86, 1991, s. 36–41; Turcan, *La promotion*, s. 57.

⁴⁰ Por. Taylor, *The Divinity*, s. 190; H. I. Bell, *Cults and Creeds in Graeco-Roman Egypt*, Liverpool 1953, s. 57–58; Taeger, *Charisma*, t. 1, s. 250; Weinstock, *Divus*, s. 212; F. Millar, *The Imperial Cult and the Persecution*, *Entretiens Fondation Hardt* 19, Genève 1973, s. 146–147; zob. też S. R. F. Price, *Between Man and God: Sacrifice in the Roman Imperial Cult*, JRS 70, 1980, s. 30.

świątynię Zeusa Olimpijskiego w Atenach⁴¹. Wiemy również, iż Grecy przysięgali na Tyche Augusta⁴². Z kultem *genius Augusti* należy też łączyć oddawanie czci cnotom (*virtus*) princepsa. Można je uważać za różne sposoby przejawiania się czy aspekty jego geniusza. Manifestowanie się *virtus* w działalności Augusta już za życia zbliżało go do świata bogów⁴³.

Reforma larariów oraz różnorodne formy czci oddawanej geniuszowi Augusta, będąc nowymi zjawiskami religijnymi ugruntowującego się jedynowładztwa, nie ograniczały się tylko do miasta Rzymu. Stosowne zmiany zaszły też w miastach Italii oraz ośrodkach prowincjonalnych. Dobrze znana jest nam sytuacja w Pompejach⁴⁴ i w Ostii⁴⁵. Kult geniusza Augusta rozwijał się też poza Italią, w ośrodkach prowincjonalnych⁴⁶. S. A. Śnieżewski sądzi⁴⁷, idąc tutaj zapewne za L. R. Taylor⁴⁸, że wzniesiony w 12 r. przez Druzusa Starszego tzw. ołtarz trzech Galii w pobliżu Lugdunum, mógł służyć, przynajmniej obywatelom rzymskim, oddawaniu czci *genius Augusti*. Nie wykluczając takiej możliwości,

⁴¹ Suet., *Div. Aug.*, 60; Weinstock, *Divus*, s. 215; H. A. Thompson, F. S. A. Hon, *The Impact of Roman Architects and Architecture on Athens, 170 B.C. — A.D. 170*, [w:] *Roman Architecture in the Greek World*, ed. by Sarah Macready and F. H. Thompson, The Society of Antiquaries of London, Occasional Papers (New Series) 10, London 1987, s. 3.

⁴² Zob. Weinstock, *Divus*, s. 213.

⁴³ Por. H. I. Mattingly, *The Roman „Virtues”*, HThR 30, 1937, s. 111; Fishwick, *The Imperial*, s. 465–466.

⁴⁴ Zob. Taylor, *The Worship*, s. 128–130; ead., *The Divinity*, s. 217; G. Grether, *Pompeian „ministri”*, CPh 27, 1932, s. 59–65; H. von Hesberg, *Archäologische Denkmäler zum römische Kaiserkult*, ANRW II 16, 2, 1978, s. 922–923, nr 7; H. Hänlein-Schäfer, *Veneratio Augusti. Eine Studie zu den Tempeln des ersten römischen Kaisers*, Archaeologica 39, Roma 1985, s. 133–135; M. Hano, *A l'origine du culte impérial: les autels des Lares Augusti. Recherches sur les thèmes iconographiques et leur signification*, ANRW II 16, 3, 1986, s. 2350–2351, nr 17, Pl. VIII 15, 17; J. J. Dobbins, *The Altar in the Sanctuary of the Genius of Augustus in the Forum at Pompeii*, RhM 99, 1992, s. 251–263; id., *The Imperial Cult Building in the forum at Pompeii*, [w:] *Subject and ruler: The cult of the ruling power in classical antiquity*, s. 99–114. Por. Gradel, *Mamiae's*, s. 43–58; Fishwick, *The Imperial*, s. 511; Hänlein-Schäfer, *Die Ikonographie*, s. 82–84.

⁴⁵ Zob. CIL XIV 4298; Hano, *A l'origine*, s. 2351–2352, nr 18. Por. H. Bloch, *A Monument of the Lares Augusti in the Forum Ostia*, HThR 55, 1962, s. 211–223.

⁴⁶ Zob. P. Gros, *Un programme augusten: le centre monumental de la colonie d'Arles*, Jahrbuchdes Deutschen Archäologischen Instituts 102, 1987, s. 347–350; Fishwick, *The Imperial*, s. 516; id., *Four temples at Tarraco*, [w:] *Subject and ruler: The cult of the ruling power in classical antiquity*, s. 184.

⁴⁷ Śnieżewski, *Cesarz August*, s. 439.

⁴⁸ Taylor, *The Worship*, s. 132.

należy jednak stwierdzić, iż nie posiadamy żadnych danych, które mogłyby potwierdzić tę hipotezę.

Ciekawym świadectwem ilustrującym funkcjonowanie kultu *genius Augusti* jest ołtarz belwederski z Watykanu. Widzimy na nim postać odzianą w togę, zapewne samego Augusta, w otoczeniu dwóch *vicomagistri* (młodszych członków rodziny cesarskiej?). Princeps wręcza (demonstruje?) posążek *genius Augusti* młodemu *camillom* (*ministri*?), służącym nowemu kultowi. Inna strona tego ołtarza przedstawia postać stojącą na kwadrydze, która ulatuje ku niebu. Obecne są też symbole charakterystyczne dla propagandy Augusta: Wiktoria trzymająca tarczę (prawdopodobnie nawiązanie do posągu ustawionego w kurii senatu), dwa drzewa laurowe, *clupeus virtutis* (złota tarcza ofiarowana Augustowi przez senat w 27 r. p.n.e. z wykazem cnót princepsa)⁴⁹. Warto tutaj zwrócić uwagę na dyskusję, jaka się wywiązała wokół interpretacji ukazanej tutaj sceny apoteozy⁵⁰. Jako osobę wstępującą do nieba wskazuje się najczęściej Juliusza Cezara⁵¹, przy czym wymienia się także Eneasa⁵², Romulusa⁵³, Augusta⁵⁴ i Marka Agryppę⁵⁵. Również w Watykanie znajduje się ołtarz dedykowany przez *magistri primi*. Na głównej jego stronie widoczny jest *genius Augusti* w otoczeniu dwóch larów. Geniusz jest przedstawiony jako *togatus capite*

⁴⁹ Zob. CIL VI 876 = ILS 83 = EJ 23; Taylor, *The Divinity*, s. 187–189; E. Strong, *The art of the Augustan age*, CAH¹ 10, 1934, s. 550–551; Ryberg, *Rites*, s. 57, Pl. XV, Fig. 28a–c; Niebling, *Laribus*, s. 310–311, 312–319; Gonzenbach, *Genius*, s. 98; P. Zanker, *Der Larenaltar im Belvedere des Vatikans*, RhM 76, 1969, s. 205–206; Weinstock, *Divus*, s. 359, Pl. 22.2; Kunckel, *Der römische*, s. 24; Hesberg, *Archäologische*, s. 914–915, nr 1; Hano, *A l'origine*, s. 2344–2345, nr 10, Pl. VII 13, XI 23, XII 26–27; Zanker, *Power*, s. 131, Fig. 109; A. N. Kuttner, *Dynasty and Empire in the Age of Augustus: The Case of the Boscoreale Cups*, Berkeley 1995, s. 205, fig. 11; por. E. Simon, *Augustus: Kunst und Leben in Rom um die Zeitenwende*, München 1986, s. 99–100, Abb. 122, 127.

⁵⁰ Zob. U. Geyer, *Der Adlerflug im römischen Konsekrationszeremoniell*, Bonn 1976 (Diss.), s. 15–16, Abb. 6.

⁵¹ Strong, *The art*, s. 551; M. D. Fullerton, *The „Domus Augusti“ in Imperial Iconography of 13–12 B.C.*, AJA 89, 1985, s. 482, Fig. 20–23; J. A. Ostrowski, *Starożytny Rzym. Polityka i sztuka*, Warszawa–Kraków 1999, s. 201–202, il. 139.

⁵² Niebling, *Laribus*, s. 318.

⁵³ R. A. Gurval, *Caesar's Comet: The Politics and Poetics of an Augustan Myth*, *Memoirs of the American Academy in Rome* 42, 1997, przypis 69 ze s. 53.

⁵⁴ Taylor, *The Divinity*, s. 187.

⁵⁵ A. Fraschetti, *La mort d'Agrippa et l'autel du Belvédère: Un certain type d'hommage*, *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École Française de Rome*, *Antiquité* 92, 1980, s. 957–976.

velatus. W lewej ręce trzyma misę ofiarną⁵⁶. Bogaty w symbolikę augustowską jest także ołtarz z *vicus Sandaliarius*, datowany na 2 r., obecnie przechowywany w galerii Uffizi. Ukazano na nim m.in. dwóch Larów, Wiktorię z tarczą i wieniec dębowy wśród drzew laurowych. Przedstawiono również młodego kapłana (Lucjusz Cezar?), być może w towarzystwie Augusta i Liwii⁵⁷. Owa identyfikacja nie została zaakceptowana przez wszystkich badaczy. L. Polacco sądził, że centralną postacią był Tyberiusz, po którego bokach stali August i Liwia⁵⁸. E. Simon co prawda przyjmuje obecność Lucjusza Cezara, ale oprócz niego wyróżnia jego brata Gajusza oraz boginię Juventas⁵⁹. Inaczej z kolei P. Zanker, który w centralnej postaci rozpoznaje Augusta. Pozostałymi osobami mieliby być Gajusz lub Lucjusz Cezar oraz Julia jako Wenus⁶⁰. Częstymi atrybutami *genius Augusti*, są *toga praetexta* i róg obfitości⁶¹. Warto w tym miejscu również dodać, iż mimo spontaniczności jaką można zauważyć w rozwoju kultu geniusza Augusta wśród niższych warstw społeczeństwa, dwór cesarski wykazywał sporą aktywność w jego propagowaniu⁶².

Na podstawie posiadanych przez nas źródeł wiemy, że zwierzęciem składanym w ofierze geniuszowi cesarza był byk, natomiast Larom Augusta

⁵⁶ CIL VI 445 = ILS 3613; Ryberg, *Rites*, s. 58–59, Pl. XVI, Fig. 29; Niebling, *Laribus*, s. 311, 319–320; Zanker, *Der Larenaltar*, s. 209; Kunckel, *Der römische*, s. 25; Hano, *A l'origine*, s. 2338, nr 1, Pl. I 1, V 1; Hänlein-Schäfer, *Die Ikonographie*, s. 76, 79, Abb. 2, s. 95, nr 1.

⁵⁷ Zob. CIL VI 448 = ILS 3614; J. Gagé, *Les sacerdoces d'Auguste et ses réformes religieuses*, Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École Française de Rome 48, 1931, s. 106; Strong, *The art*, s. 551; Ryberg, *Rites*, s. 60–61, Pl. XVI, Fig. 31; Niebling, *Laribus*, s. 311, 320–322; A. Sadurska, *Archeologia starożytnego Rzymu*, t. 2, *Okres cesarstwa*, Warszawa 1980, s. 53, il. 37; Hano, *A l'origine*, s. 2338–2339, nr 2, Pl. I 2, VII 14, VIII 16, XI 25; Hänlein-Schäfer, *Die Ikonographie*, s. 80–81, 95, nr 2; zob. też T. Mikocki, *SUB SPECIE DEAE. Rzymskie cesarzowe i księżniczki jako boginie. Studium ikonologiczne*, Warszawa 1988, s. 284, nr 119, pl. XXVIII; Kuttner, *Dynasty*, przypis 126 ze s. 242; Ostrowski, *Starożytny*, s. 193.

⁵⁸ L. Polacco, *Il volto di Tiberio. Saggio di critica iconografica*, Roma 1955, s. 74–91; id., *Genius Tiberi*, *Arte antica e moderna* 1, 1958, s. 13–17.

⁵⁹ Simon, *Augustus*, s. 71, Abb. 87.

⁶⁰ Zanker, *Power*, s. 121, Fig. 101.

⁶¹ Zob. D. Kent Hill, *The Togate Genius in bronze*, *AJA* 72, 1968, s. 166; Zanker, *Power*, s. 128–129; Hänlein-Schäfer, *Die Ikonographie*, s. 87–92; por. Niemeyer, *Studien*, s. 44.

⁶² Zob. Alföldi, *Die zwei Lorbeerbäume*, s. 27–28; por. A. D. Nock, *Religious developments from the close of the republic to the reign of Nero*, *CAH* 10, 1934, s. 480; N. Purcell, *Rome and its development under Augustus and his successors*, *CAH* 2 10, 1996, s. 801.

poświęcano maciorę⁶³. Informuje nas o tym m.in. ołtarz z rzymskiego *vicus Aesculatus*. Na jego głównej stronie widzimy ofiarę z byka i świni⁶⁴. Geniusz Augusta został więc w swoim dostojności zrównany z najwyższymi bogami państwa rzymskiego, bowiem byk składany był na Kapitolu Jowiszowi, Junonie i Minerwie oraz Marsowi Mścicielowi na *Forum Augusti*⁶⁵. Niewykluczone, że jeszcze za życia pierwszego princepsa *genius* cesarza dostępował kultu w świątyni Marsa Mściciela⁶⁶. Być może ofiary na *Forum Augusti* ku czci Augusta czyniono ku czci twórcy pryncypatu także po jego *consecratio*⁶⁷.

Ewolucja kultu *genius Augusti* za pierwszych cesarzy dynastii julijsko-klaudyjskiej

Śmierć Augusta i objęcie władzy przez Tyberiusza nie spowodowały większych przeobrażeń ikonografii larariów. W całym zresztą okresie wczesnego cesarstwa wymowa ideologiczna tych kapliczek nie uległa poważniejszym zmianom. Świadectwem utrzymywania się wzorów wypracowanych za Augusta jest ołtarz Manliusza datowany na panowanie Tyberiusza lub Klaudiusza. W górnej części jego strony frontowej umieszczono napis, niżej zaś girlandę, pod którą przedstawiono scenę ofiary dla *genius Augusti*. Uczestnicy ceremonii mają wieńce na głowach. Obok udekorowanego ołtarza stoi kapłan z paterą. Inne osoby bezpośrednio zaangażowane w przygotowanie uroczystości to *camillus* z dzbaneczką i *victimarius* przygotowujący się do ogłuszenia składanego na ofiarę byka. Boczne strony ołtarza udekorowane są postaciami Larów z trytonami i paterami, usytuowanych pomiędzy drzewkami laurowymi. Obecność ich potwierdza, że ofiara składana jest dla *genius Augusti*. Kłopoty

⁶³ Zob. Taylor, *The Worship*, s. 124; Kunckel, *Der römische*, s. 25–26.

⁶⁴ CIL VI 30957 = ILS 3615; Strong, *The art*, s. 551; Ryberg, *Rites*, s. 59, Pl. XVI, Fig. 30; Niebling, *Laribus*, s. 311, 322; Kunckel, *Der römische*, s. 25; Hesberg, *Archäologische*, s. 916–917, nr 2; Simon, *Augustus*, s. 102, Abb. 130/131; Hano, *A l'origine*, s. 2339–2340, nr 3, Pl. III 6, V 10, IX 20; Hänlein-Schäfer, *Die Ikonographie*, n. 79, 95, nr 3.

⁶⁵ Kunckel, *Der römische*, s. 26; Śnieżewski, *Problem*, s. 58.

⁶⁶ Zob. Taylor, *The Divinity*, s. 202; Śnieżewski, *Problem*, s. 58; id., *The Divinity of Augustus in the Late Poetry of Horace and the Elegies of Tibullus and Propertius*, *Eos* 81, 1993, s. 62.

⁶⁷ Zob. P. Rehak, *The Ionic temple relief in the Capitoline: the temple of Victory on the Palatine?*, *Journal of Roman Archaeology* 3, 1990, s. 184–185.

natomiast sprawia identyfikacja żeńskiej postaci na tronie, przedstawionej na tylnej stronie ołtarza. Zazwyczaj przyjmuje się, iż jest to *Concordia*⁶⁸.

Szczególnym świadectwem kultu geniusza Augusta, już po jego śmierci i deifikacji, jest inskrypcja pochodząca z Forum Clodii w Etrurii. Mieszkańcy tego miasta podjęli w 18 r. uchwałę, na mocy której miano corocznie składać ofiary z okazji urodzin Augusta i Tyberiusza. Uznano przy tym za konieczne, uczczenie *genii eorum* winem i kadzidłem. Postanowiono także uhonorować urodziny Julii Augusty. W taki sposób uczczonym członkom domu panującego dedykowano również posągi i kapliczkę (*aedicula*). Poświęcono też ołtarz dla *numen Augustum*, przy którym składano właściwe ofiary⁶⁹. L. R. Taylor pod terminem *numen Augustum* widziała kolektywną formę boskości, na którą miały się składać *genii* boskiego Augusta oraz panującego wówczas Tyberiusza, a być może także *Juno Liwii*⁷⁰. Z takim poglądem nie zgodził się D. Fishwick. Przekonywał on, że termin *numen Augustum* jest jedynie wariantem określenia *numen Augusti*, i że oba te wyrażenia mają takie samo znaczenie teologiczne⁷¹.

Apoteoza Augusta w 14 r. stała się nowym impulsem w rozwoju kultu twórcy pryncypatu. Stanowiła też ona początek nowego etapu w rozwoju prywatnych kolegiów czcicieli Augusta. Świadectwem ich działalności jest jeden z punktów oskarżenia, jakie wysunięto w 15 r. przeciwko ekwicie Falaniuszowi. Zarzucono mu wówczas m.in., że przyjął do kolegium kultowego Augusta (*inter cultores Augusti*) mima Kasjusza zajmującego się nierzędem⁷². Podobne

⁶⁸ Zob. CIL XI 3616 = ILS 6577; Strong, *The art*, s. 551–552; Ryberg, *Rites*, s. 84–88, Pl. XXV, Fig. 39a, Pl. XXVI, Fig. 39b; R. Brilliant, *Gesture and Rank in Roman Art: The Use of Gesture to Connote Status in Roman Sculpture and Coinage*, *Memoirs of the Connecticut Academy of Arts and Sciences* 14, New Haven 1963, s. 61–62, 82–83, Fig. 2.30, 2.79; Alföldi, *Die zwei Lorbeerhäume*, s. 34–35; Torelli, *Typology*, s. 16–20, Pl. I. 6; Hano, *A l'origine*, s. 2345–2346, nr 11, Pl. II 3–4, VI 11, X 22; Fishwick, *The Imperial*, s. 510–511; Kuttner, *Dynasty*, s. 76, przypis 62 ze s. 281; Hänlein-Schäfer, *Die Ikonographie*, s. 97, nr 3.

⁶⁹ CIL XI 3303 = ILS 154 = EJ 101. Dedykację dla geniusza Augusta i Tyberiusza oraz *Juno Liwii* uczyniono też w Falerii, zob. CIL XI 3076 = ILS 116. Odnośnie samej *Liwii* można też zwrócić uwagę na stosunkowo wczesne ofiarowanie (około 3 r.) ku czci jej *Juno* z terenu Afryki, zob. CIL VI 16456 = ILS 120 = EJ 127.

⁷⁰ Taylor, *Tiberius' Ovatio*, s. 189. Por. G. Grether, *Livia and the Roman Imperial Cult*, *AJPh* 67, 1946, s. 238; M. B. Flory, *Sic exempla parantur: Livia's Shrine to Concordia and the Porticus Liviae*, *Historia* 33, 1984, s. 320.

⁷¹ Fishwick, *Genius*, s. 358, 366–367.

⁷² Zob. Tacitus, *Annales*, I 73, 2; F. R. D. Goodyear, *The Annals of Tacitus. Books 1–6. Volume II: Annals 1.55–81 and Annals 2*, *Cambridge Classical Texts and Commentaries* 23, Cambridge 1981, s. 154–155; R. Sajkowski, *Sprawa Falaniusza i Rubriusza. Początek procesów o obrazę majestatu za rządów Tyberiusza*, *Zeszyty*

stowarzyszenia *cultores Augusti*, czy też *collegia cultores domus Augustae*, działały zapewne w wielu domach, jednakże brak dostatecznej ilości świadectw epigraficznych stoi na przeszkodzie w poznaniu ich organizacji i form aktywności. Można zakładać, iż kolegia te skupiały się na kulcie *Lares Augusti*, sprawowanym także ku czci *Lares familiares* danego „dużego domu”. Do ceremonii tych dołączano też być może w jakiejś formie osobę Tyberiusza⁷³.

Niewykluczone, że podobnie jak to miało miejsce za życia twórcy pryncypatu, tak też po jego śmierci, corocznie odbywały się procesje ze statuetkami jego larów. Po apoteozie, August w czasie tych pochodów prezentowany był zapewne jako *divus*. A. Alföldi rozpoznawał taką procesję na płaskorzeźbie znanej pod nazwą „relief Vicomagistri”. Badacz ten twierdził, iż wśród widocznych tam osób można rozpoznać czterech młodych przedstawicieli rodziny cesarskiej prezentowanych jako *camilli*. Pierwszy z nich niósłby posążek boskiego Augusta, dwaj następni *Lares Augusti*, zaś ostatni być może geniusza Tyberiusza. Identyfikacja ta wynika z przyjętej datacji owego zabytku na lata panowania następcy pierwszego princepsa. A. Alföldi uważał także, że dwaj środkowi chłopcy są tak podobni do Kaliguli, iż jeden z nich musi na pewno go przedstawiać, natomiast drugi jednego z jego braci⁷⁴. D. E. E. Kleiner, która datuje zabytek na okres rządów Klaudiusza, w statuetce geniusza rozpoznaje postać tego cesarza. Interpretacja pozostałych posążków jest natomiast podobna do zaprezentowanej wyżej⁷⁵. Inny pogląd wyraziła E. Simon, która sądziła, iż „relief Vicomagistri” jest fragmentem wzniesionej przez Tyberiusza *ara Providentiae Augustae*⁷⁶. Autorka ta uważała również, że podczas przedstawionej na nim uroczystości, niesiono statuetkę geniusza boskiego Augusta⁷⁷. Z kolei według I. S. Ryberg omawiana procesja związana była z fundacją ołtarza dla jednej z cnót cesarskich – *Pietas*, *Providentia* lub *Salus*⁷⁸.

Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie 13, Prace Historyczne 2, 1998, red. T. Filipkowski, s. 14.

⁷³ Por. Sajkowski, *Sprawa*, s. 14.

⁷⁴ Alföldi, *Die zwei Lorbeerhume*, s. 28; zob. też Ryberg, *Rites*, s. 77–80, Pl. XXIV, Fig. 37c; Brilliant, *Gesture*, s. 84, Fig. 2.80; Hesberg, *Archäologische*, s. 918–919, nr 3–4; por. Kunckel, *Der römische*, s. 26; Sadurska, *Archeologia*, s. 86 oraz il. 63; Ostrowski, *Starożytny*, s. 264–265, il. 226.

⁷⁵ D. E. E. Kleiner, *Roman Sculpture*, Yale Publications in the History of Art, New Haven – London 1992, s. 147–148.

⁷⁶ Simon, *Augustus*, s. 99, Abb. 126.

⁷⁷ Helbig⁴ nr 258 (E. Simon).

⁷⁸ Ryberg, *Rites*, s. 79.

Scena przedstawiona na ołtarzu „Vicomagistri” daje też podstawę do dyskusji nad charakterem posążków przedstawiających geniuszy cesarskich. Były one zapewne najczęściej wykonywane z brązu i mogły mierzyć od około piętnastu do dwudziestu kilku centymetrów wysokości⁷⁹. Przykładem zachowanej figurki geniusza jest przechowywany w Bostonie (Museum of Fine Arts) posążek ukazujący prawdopodobnie Tyberiusza w pozie *capite velato*, tj. z nałożonym rąbkiem togi na głowę, a więc w sposób zdradzający wypełnianie czynności kapłańskich⁸⁰. Zwraca się jednak uwagę na konieczność rozróżnienia pomiędzy tak przedstawionymi geniuszami cesarzy, a posągami ukazujących władców jako kapłanów⁸¹.

Kluczową kwestią w dziejach kultu *genius Augusti* jest odpowiedzenie na pytanie, czy bezpośrednio po śmierci i *consecratio* twórcy pryncypatu, kult jego geniusza, chociażby w rzymskich kapliczkach na skrzyżowaniach ulic, został zastąpiony kultem geniusza Tyberiusza? Jest to problem niezwykle istotny, a jednocześnie nadzwyczaj trudny do rozwiązania. Wydaje się, iż geniusz Augusta jako śmiertelny bóg powinien umrzeć wraz ze zgonem osoby z którą był związany⁸². August wraz z przeprowadzeniem aktu deifikacji stawał się „pełnym” bogiem państwowym. Odtąd więc czczono go jako *divus Augustus*, lub wzywano jego *numen*⁸³. Nie wydaje się jednak, aby po śmierci i deifikacji Augusta posążki jego geniusza zostały natychmiast usunięte z rzymskich kapliczek na skrzyżowaniach ulic. Przekonują nas o tym nie tylko niekonsekwencje widoczne w omawianej wyżej uchwale mieszkańców Forum Clodii, lecz przede wszystkim postawa następcy twórcy pryncypatu – Tyberiusza. Nowy

⁷⁹ Kent Hill, *The Togate*, s. 166.

⁸⁰ Zob. Kent Hill, *The Togate*, s. 166; Z. Kiss, *L'iconographie des princes julio-claudiens au temps d'Auguste et de Tibère*, Travaux du Centre d'Archéologie Méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences 17, Varsovie 1975, s. 82, il. 243.

⁸¹ Zob. H. Blanck, rec. H. G. Niemeyer, *Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser*, Göttingische Gelehrte Anzeiger 223, 1971, s. 96–97; por. S. R. F. Price, *Rituals and power. The Roman imperial cult in Asia Minor*, Cambridge 1986, s. 185.

⁸² Horat., *Epist.*, II 2, 187–189; por. Censorinus, *De Die Natali*, III 1; A. Momigliano, *How Roman emperors became gods*, [w:] A. Momigliano, *Ottavo contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico*, Roma 1987, s. 304; Argetsinger, *Birthday*, s. 185.

⁸³ Kult *numen* boskiego Augusta – zob. ILS 154 = EJ 101; J. M. Reynolds, J. B. Perkins, *The Inscriptions of Roman Tripolitania*, Roma 1952, nr 324; AE 1973 138; Tac., *Ann.*, I 73, 2, III 66, 1. Zob. też tzw. „s.c. de Cn. Pisone patre” w. 46–48 – W. Eck, *Das s.c. de Cn. Pisone patre und seine Publikation in der Baetica*, Cahiers du Centre G. Glotz 4, 1993, s. 196.

cesarz sam na sobie odczuł boleśnie niestałość ludzkich zaszczytów⁸⁴, natomiast do swojego przybranego ojca zawsze odnosił się z niesłabnącym szacunkiem⁸⁵. Mało jest więc prawdopodobne, aby zaczynał rządy od zamieniania posążków geniusza Augusta na przedstawienia własnego *genius*. Należy także zauważyć, iż wiele elementów charakterystycznych dla kultu imperialnego u progu cesarstwa, dopasowanych było tylko do osoby Augusta, dopiero zaś z upływem pewnego czasu następowała ich adaptacja przez następnych *princepsów*. Akurat za rządów Tyberiusza proces ten posuwał się bardzo powoli⁸⁶. Pewne zresztą formy kultu pokrewne kultowi geniusza Augusta, jak np. kult jego *imago*, na szerszą skalę mogły się rozwinąć dopiero po ubóstwieniu twórcy *pryncypatu*. Dlatego wydaje się, iż zamiana posążków geniusza *Augusta* na wizerunki geniuszów jego kolejnych następców dokonywała się stopniowo, a nie w wyniku jakiegoś jednorazowego aktu. Ta estyma jaką cieszył się u progu *pryncypatu* boski August nie oznacza jednak, aby zrezygnowano zupełnie z kultu geniuszów panujących cesarzy. W związku z tym, iż imię *Augustus* stało się praktycznie rzecz biorąc określeniem władcy, stąd też geniusz każdorazowego cesarza określany był mianem *genius Augusti*. I tak wydaje się, że chociaż Tyberiusz odrzucił na początku panowania składanie przysięg na swojego geniusza⁸⁷, to jednak w późniejszym czasie takie przysięgi były składane⁸⁸. Posiadamy również świadectwa epigraficzne dowodzące istnienia kultu geniusza Tyberiusza⁸⁹.

⁸⁴ Suet., *Tib.*, 11, 5; 12, 1–3; J. A. Weller, *Tacitus and Tiberius' Rhodian Exile*, *Phoenix* 12, 1958, s. 33–35; B. M. Levick, *Tiberius' Retirement to Rhodes in 6 B.C.*, *Latomus* 31, 1972, s. 809–813.

⁸⁵ Zob. Strabo, *Geography*, VI 4, 2; L. R. Taylor, *Tiberius' Refusals of Divine Honors*, *Transactions of the American Philological Association* 60, 1929, s. 87–101; D. C. A. Shotter, *Tiberius and the Spirit of Augustus*, *Greece and Rome* 13, 1966, s. 207–212; R. Seager, *Tiberius*, London 1972, s. 174–177; B. M. Levick, *Tiberius the politician*, London 1976, s. 223–224; P. A. Brunt, *The Role of the Senate in the Augustan regime*, *Classical Quarterly* 34, 1984, przypis 7 ze s. 425. Powoływanie się na Augusta przy rozwiązywaniu bieżących problemów, stało się powszechną praktyką w czasach Tyberiusza, zob. Tac., *Ann.*, III 34, 6, IV 38, 5; 39, 3; 40, 6.

⁸⁶ Por. J. Gagé, *Divus Augustus. L'idée dynastique chez les empereurs julio – claudiens*, *Revue Archéologique* 34, 1931, s. 35–36; M. Grant, *Aspects of the Principate of Tiberius. Historical Comments on the Colonial Coinage Issued Outside Spain*, *Numismatic Notes and Monographs* 116, New York 1950, s. 96; id., *Roman Anniversary Issues: An Exploratory Study of the Numismatic and Medalllic Commemoration of Anniversary Years 49 B.C. – A.D. 375*, Cambridge 1950, s. 31–55.

⁸⁷ Cass. Dio, LVII 8, 3.

⁸⁸ Por. Cass. Dio, LVIII 2, 8; 12, 6; Polacco, *Genius*, s. 15.

⁸⁹ Zob. CIL VI 251, XI 3303; ILS 6080 = EJ 133.

Wstrzemięźliwość następcy Augusta zaznaczyła się także w inny sposób. Właśnie na okres rządów Tyberiusza przypada wzmożony rozwój kultu geniusza senatu. Świadczy o tym budowa nowej świątyni prowincjonalnej w Smyrnie, która została dedykowana Tyberiuszowi, Julii Auguście i geniuszowi senatu⁹⁰.

Znacznie dalej w propagowaniu kultu *genius* panującego cesarza poszedł Kaligula. U progu swoich rządów cesarz ten podkreślał jeszcze tradycyjne umiarkowanie w przyjmowaniu nadzwyczajnych honorów. Przykładem tego był zakaz ustawiania wizerunków (*imagines*) oraz anulowanie dekretu senatu wprowadzającego ofiary dla geniusza cesarza⁹¹. To umiarkowanie młodego princepsa trwało jednak stosunkowo krótko. Wkrótce bowiem cesarz zgodził się na przyjęcie złotej tarczy, którą senat przyznał mu w uznaniu nadzwyczajnych cnót. Co roku miały ją nieść na Kapitol kolegia kapłańskie. W procesji tej uczestniczył senat oraz chór szlachetnie urodzonych chłopców i dziewcząt, którego zadaniem było sławić cnoty cesarza w rytmicznej pieśni. Tarcza przyznana Kaliguli miała charakter *imago*⁹².

Już z 38 r. pochodzą też dokumenty epigraficzne, w których mowa jest o *genius Augusti* Kaliguli. Przykładem może być dedykacja *pro salute et pace et victoria et genio Caesaris Augusti*⁹³. Druga inskrypcja informuje nas z kolei o praktyce składania przysięg na geniusza Kaliguli, przy czym występuje on

⁹⁰ Zob. Tac., *Ann.*, IV 15, 55 – 56; J. Deininger, *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n.Chr.*, Vestigia 6, München 1965, s. 56–57; G. Forni, *El culto de Augusto en el compromiso oficial y en el sentimiento oriental*, Bolletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología 39, 1973, s. 108; Price, *Rituals*, s. 64, 66, 185, 258; A. D. Macro, *The Cities of Asia Minor under the Roman Imperium*, ANRW II 7, 2, 1980, s. 681–682. Generalnie na temat kultu *genius senatus* za rządów Tyberiusza zob. E. Kornemann, *Das Prinzipat des Tiberius und der „Genius Senatus“*, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Heft 1, 1947, s. 3–26; G. Forni, *Il culto del Senato di Roma*, [w:] *Epigrafia e ordine senatorio*, Atti del Colloquio Internazionale AIEGL, Roma 14–20 maggio 1981, Roma 1982, t. 1, s. 13–15.

⁹¹ Cass. Dio, LIX 4, 4; D. Wardle, *Suetonius' Life of Caligula. A commentary*, Collection Latomus 225, Bruxelles 1994, s. 249; C. J. Simpson, *Caligula's cult: immolation, immortality, intent*, [w:] *Subject and ruler: The cult of the ruling power in classical antiquity*, s. 63; id., *Caligula's Cult. Imitatio Augusti*, Revue Belge de Philologie et d'Histoire 75, 1997, s. 108–109.

⁹² Suet., *Cal.*, 16, 4; Cass. Dio, LIX 16, 10; D. W. Hurley, *A historical and historiographical commentary on Suetonius' „Life of C. Caligula“*, Ph. D. Columbia University 1991, s. 129; Wardle, *Suetonius' Life*, s. 89–90; por. Scott, *The Significance*, s. 105.

⁹³ ILS 192; H. Lindsay, *Suetonius Caligula*, Bristol 1993, s. 118.

tutaj wespół z *numen* boskiego Augusta oraz z Jowiszem Najlepszym Największym⁹⁴. To zestawienie geniusza panującego cesarza z głównymi opiekunami państwa rzymskiego jest niezwykle wymowne, jednak samo składanie przysięg na *genius* princepsa należy traktować jako akt zupełnie dobrowolny⁹⁵. Przełom mógł nastąpić wraz z apoteozą siostry cesarza — Druzylli⁹⁶. Być może świadectwem tych nowych tendencji jest wzmianka Swetoniusza o żądaniu Kaliguli składania przysięg na geniusza princepsa⁹⁷. Według Kasjusza Diona cesarz miał przysięgać na bezpieczeństwo (*Salus*) oraz geniusza swojego ulubionego konia *Incitatusa*⁹⁸. Również w przypadku samego princepsa objawy czci wobec jego *genius Augusti* łączone były z kultem *Salus*⁹⁹. Swetoniusz informuje nas także o budowie w Rzymie przybytku poświęconego kultowi *numen* cesarza¹⁰⁰. A. A. Barret uważa jednak, iż w rzeczywistości w świątyni tej miano czcić geniusza Kaliguli. W ten sposób kult *genius Augusti* zyskałby bardziej oficjalną formę niż to miało miejsce za rządów Augusta i Tyberiusza¹⁰¹. Ostatecznie jednak, z powodu krótkiego okresu panowania, innowacje Kaliguli nie wpłynęły w poważniejszym stopniu na kierunek dalszego rozwoju kultu *genius Augusti* stworzonego przez pierwszego princepsa.

Do większych zmian nie doszło również za rządów kolejnego cesarza Klaudiusza. W źródłach, którymi dysponujemy, brak jest wyraźniejszych wzmianek odnoszących się do kultu geniusza tego princepsa. Posiadamy natomiast świadectwa informujące nas o czci oddawanej wizerunkom Klaudiusza¹⁰². Opierając się na wcześniejszych ustaleniach zawartych w tym artykule,

⁹⁴ AE 1973, 138.

⁹⁵ Por. Bömer, *Der Eid*, s. 120.

⁹⁶ Por. Wardle, *Suetonius' Life*, s. 249.

⁹⁷ Suet., *Cal.*, 27, 3; por. C. Gatti, *Considerazioni sul culto imperiale nel quadro della politica di Gaio*, [w:] *Religione e politica nel mondo antico*, a cura di Marta Sordi, *Contributi dell' Istituto di Storia Antica* 7, Milano 1981, s. 169; C. J. Simpson, *The Cult of the Emperor Gaius*, *Latomus* 40, 1981, s. 508–511.

⁹⁸ Cass. Dio, LIX 14, 7; Weinstock, *Divus*, s. 173, 213.

⁹⁹ Zob. EJ 114; ILS 157; Cass. Dio, LX 5, 6; A. A. Barrett, *Caligula: the corruption of power*, New York 1990.

¹⁰⁰ Suet., *Cal.*, 22, 3; D. Fishwick, *Dio and Maecenas: The Emperor and the Ruler Cult*, *Phoenix* 44, 1990, s. 270; Hurley, *A historical*, s. 211–212.

¹⁰¹ Barrett, *Caligula*, s. 151–153.

¹⁰² Zob. J. H. Oliver, *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, American Philosophical Society 178, Philadelphia 1989, nr 24 B; M. Stuart, *How Were Imperial Portraits Distributed Throughout the Roman Empire?*, *AJA* 43, 1939, s. 608–616; Fishwick, *The Imperial*, s. 564. Czczono też prywatnie wizerunki wpływowych wyzwolenców Klaudiusza, Narcyza i Pallasa — *Narcissi quoque et Pallantis imagines aureas inter Lares coluit*, zob. Suet., *Vitellius*, 2, 5; Santero, *The Cultores*, s. 115.

obrzędy te można traktować jako równoważne kultowi cesarskiego geniusza. Niewykluczone zresztą, że w przypadku Klaudiusza większe znaczenie miał kult jego *numen*. Być może to właśnie *numen* cesarza poświęcono świątynię w Camulodunum¹⁰³.

Nowe zjawiska w kulcie *genius Augusti* za Nerona

Okres panowania Nerona przynosi wiele nowych zjawisk w zakresie religii i propagandy. Cesarz ten w sposób bardziej zdecydowany niż jego poprzednicy, gotowy był do budowy własnej charyzmy. Przejawiał przy tym również większą niezależność wobec modelu pozostawionego przez Augusta. Nie negując szczególnej roli boskiego twórcy pryncypatu, Neron włożył dużo wysiłku w dzieło wywyższenia własnej osoby. Dlatego też panowanie tego cesarza możemy traktować jako nowy etap także w kulcie *genius Augusti*. Podczas gdy za poprzedników Nerona – Tyberiusza, Kaliguli i Klaudiusza – mamy jedynie do czynienia ze sporadycznymi próbami oddzielenia własnych *genii*, jako niezależnych od geniusza Augusta, to z kolei za Nerona, proces wyodrębnienia w kulcie indywidualnego geniusza panującego cesarza, jest już znacznie posunięty. Ilustracją tej tendencji mogą być emisje monet, na których po raz pierwszy w dziejach rzymskich pojawia się geniusz princepsa. Przedstawienia te wykraczają swoim charakterem poza ramy koncepcji *genius Augusti* wypracowanej za twórcy pryncypatu. Zwraca też uwagę posłużenie się monetami jako środkiem propagandy cesarskiej oddziaływującym na najszersze rzesze społeczeństwa. To jakościowo nowe rozwiązanie jest zaznaczone przez hasło znajdujące się na wybijanych asach – GENIO AVGVSTI, podkreślające odniesienie do geniusza samego Nerona¹⁰⁴.

Rodzi się również pytanie komu dokładnie miała być poświęcona świątynia, którą senat proponował wznieść ku czci Nerona. Propozycja jej budowy została ostatecznie odrzucona przez samego princepsa, który obawiał się, aby jej wzniesienie nie stanowiło zapowiedzi jego szybkiej apoteozy, a tym samym

¹⁰³ Por. Tac., *Ann.*, XIV 31; Seneca, *Apocolokyntosis* VIII 3; M. J. T. Lewis, *Temples in Roman Britain*, Cambridge 1966, s. 63; por. Fishwick, *The Imperial Cult in Roman Britain*, Phoenix 15, 1961, s. 164.

¹⁰⁴ A. S. Robertson, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet*, University of Glasgow, Oxford 1962, t. 1, s. 126, nr 65, Pl. 22, s. 128, nr 70, Pl. 22, s. 128, nr 71, s. 129, nr 72, Pl. 22, s. 142, nr 115–116, s. 146, nr 130, Pl. 24; N. Hannestad, *Roman Art and Imperial Policy*, Jutland Archaeological Society Publications 19, Aarhus 1986, s. 113.

śmierci¹⁰⁵. Trudno jednak określić, jakiemu boskiemu elementowi cesarza świątynia miała być dedykowana, *genius* czy *numen*. Wykluczyć bowiem należy, iż przybytek ten miał być poświęcony Neronowi jako takiemu. Uwagi, jakie poczynił A. A. Barrett odnośnie kwestii dedykacji świątyni wznoszonej dla Kaliguli, otwierają z kolei drogę do dalszych rozważań na temat ewentualnej formuły dedykacyjnej w przypadku planowanej świątyni Nerona.

Ważnym świadectwem kultu geniusza Nerona jest kolumna Jowisza z Moguncji. Na ośmiu piętrach tego monumentu znajdują się wyobrażenia dwudziestu siedmiu różnych bogów. Wśród nich przedstawiony jest pomiędzy tańczącymi Larami geniusz Nerona, ukazany w pozycji *capite velato*¹⁰⁶. Zgodnie z zachowaną inskrypcją kolumna ta została dedykowana Jowiszowi Najlepszeemu, Największemu w intencji bezpieczeństwa Nerona – *pro salute Neronis*¹⁰⁷. To łączenie *Salus* z geniuszem Nerona widoczne jest też w przypadku innych inskrypcji. Przykładem może być dedykacja kolegium *fratres aruales* w intencji bezpieczeństwa cesarza – *pro salute Neronis*, przy okazji której złożono w ofierze geniuszowi cesarza byka¹⁰⁸. Jak więc widać, kult geniusza Nerona, jeszcze w większym stopniu niż to miało miejsce w przypadku Kaliguli, łączony był z kwestią bezpieczeństwa cesarza, przede wszystkim uchronienia go przed różnego typu konspiracjami¹⁰⁹.

Kształtowanie się kultu *genius Augusti* dokonywało się przez cały okres panowania Oktawiana Augusta i jego bezpośrednich następców. Twórca pryncypatu wykorzystał koncepcję znaną już w czasach Republiki, która jednak w okresie jedynowładztwa wypełniona została nową treścią. August otrzymując tytuł „ojca ojczyzny”, stawał się jednocześnie „ojcem” wszystkich Rzymian, przede wszystkim zaś członków klas niższych. W lansowaniu tej koncepcji została wykorzystana nie tylko reforma larariów, ale też charakterystyczne dla społeczeństwa rzymskiego stosunki klienckie. Kult *genius Augusti* umacniał

¹⁰⁵ Zob. Tac., *Ann.*, XV 74, 3; H. Y. McCulloch Jr., *Narrative Cause in the Annals of Tacitus*, Beiträge zur klassischen Philologie 160, Königstein 1984, s. 128; A. J. Woodman, *Amateur Dramatics at the Court of Nero: Annals 15, 48–74*, [w:] *Tacitus and the Tacitean Tradition*, eds. T. J. Luce, A. J. Woodman, Princeton 1993, s. 127; Simpson, *Caligula's cult*, s. 67; por. B. Walker, *The Annals of Tacitus. A study in the writing of History*, Manchester 1952, s. 137; C. W. Mendell, *Tacitus the Man and his Work*, New Haven 1957, s. 123.

¹⁰⁶ Kunckel, *Der römische*, s. 28.

¹⁰⁷ CIL XIII 11806.

¹⁰⁸ E. M. Smallwood, *Documents Illustrating the Principates of Gaius, Claudius and Nero*, Cambridge 1967, nr 22; M. A. Marwood, *The Roman Cult of Salus*, BAR International Series 465, Oxford 1988, s. 43.

¹⁰⁹ Por. Marwood, *The Roman*, s. 157.

więc stanowisko Augusta jako „patrona”, zarówno poszczególnych obywateli, ich rodzin, kolegów, w których byli zrzeszeni, w końcu – całego państwa. Stąd też koncepcję tę należy rozpatrywać zarówno w kategoriach religijnych, jak i społecznych. Co prawda kult *genius Augusti* nie był oficjalny, to jednak cieszył się poparciem władzy cesarskiej. Taki charakter utrzymał on za bezpośredniego następcy Augusta – Tyberiusza. Pewne próby modyfikacji, pojawiające się za rządów Kaliguli, w późniejszym czasie na nowo zostały podjęte przez Nerona. Ten ostatni przedstawiciel dynastii julijsko-klaudyjskiej propagował kult *genius Augusti* w stopniu niespotykanym u żadnego z następców Augusta. Związał go jednak całkowicie z własną osobą. Dopiero też w okresie rządów Nerona kult ten przybrał charakter w pełni oficjalny.

GENIUS AUGUSTI

Kurzfassung

Die Entwicklung des Kultes *Genius Augusti* vollzog sich in der ganzen Zeit der Herrschaft von Octavianus Augustus und von seinen Nachfolgern. Der Gründer des Prinzipates benutzte die schon in der Zeit der Republik bekannte Konzeption, die jedoch in der Zeit der Alleinherrschaft um einen neuen Inhalt bereichert wurde. Indem Augustus den Titel des *Pater Patriae* bekommen hatte, wurde er zugleich „der Vater” aller Römer, und vor allem der Angehörigen niedrigerer Schichten. Bei der Einführung der Konzeption wurde nicht nur von der Reform der *lararia*, aber auch von den für die römische Gesellschaft charakteristischen Klientenverhältnissen Gebrauch gemacht. Der Kult des *Genius Augusti* stärkte also die Position von Augustus als einem „Patron“ sowohl der einzelnen Bürger, ihrer Familien, Kollegien, in welchen sie sich zusammengeschlossen hatten, und letztendlich des ganzen Staates. Daher sollte man diese Konzeption, sowohl in religiösen als auch in gesellschaftlichen Kategorien, betrachten. Der Kult *Genius Augusti* war zwar nicht offiziell, erfreute sich aber der Unterstützung des Kaisers. So einen Charakter bewahrte er in der Zeit der Herrschaft des unmittelbaren Nachfolgers von Augustus – Tiberius. Gewisse Modifizierungsversuche, die in der Zeit der Herrschaft von Caligula vorgenommen wurden, wurden später erneut von Nero vorgenommen. Dieser letzte Vertreter der julisch-klaudischen Dynastie propagierte den Kult *Genius Augusti* im bis dahin bei den Nachfolgern von Augustus nicht bekannten Grade. Er bezog ihn jedoch ausschließlich auf sich selbst. Erst in der Zeit der Herrschaft von Nero wurde der Kult völlig offiziell.